

דבר העורך

זה מקרוב התפרסם הדוח השנתי לשנת 2018 על ממדי העוני ועל הפערים החברתיים בישראל (המוכר גם בכינויו "דוח העוני השנתי"). הדוח, שמפיק מדי שנה מנהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי, הוא אחד הדוחות החשובים והמרכזיים ביותר בכל הנוגע להצגת הנתונים המדויקים, העדכניים והרציפים של שיעור העוני ועומקו בחברה הישראלית. ממצאי הדוח מצביעים על תמונת מציאות מורכבת: בחלקה היא מלמדת על מה שהדוח מכנה "דשדוש" במקום. לדוגמה: בהשוואה לדוח הקודם לא השתנו שיעורי העוני בקרב ילדים, נפשות ומשפחות. אבל בהקשרים אחרים הדוח מצביע דווקא על שינוי לרעה: בקרב משפחות האזרחים הוותיקים, לא רק שעלו שיעורי העוני, אלא שזינקה גם חומרתו. את המציאות המורכבת הזו יש לקרוא על רקע רמת העוני הנוכחית בישראל – היא גבוהה לא רק בפרספקטיבה היסטורית, אלא גם בהשוואה בינלאומית.

מחברי דוח העוני מציינים בהגינותם את המאמצים הרבים שמדינת ישראל עושה כדי לצמצם את שיעורי העוני. מאמצים אלה כוללים מדיניות תעסוקה פרו-אקטיבית, העלאה מתמשכת של שכר המינימום, הגדלת השלמת ההכנסה לאזרחים ותיקים, הרפורמה בסיעוד ועוד. אולם, כפי שמחברי הדוח מסבירים, המינון של רוב כלי התערבות אלה נמוך מדי על פי רוב ומהוסס. כך, לדוגמה, התעדכנות שיעורי הקצבאות רק לפי מדד המחירים לצרכן, ולא לפי רמת החיים הכללית במשק, שוחקת אותן ואת האפקטיביות שלהן בצמצום העוני ובמניעתו.

אם כך, די בקריאת עיקרי הממצאים של הדוח, כדי להבין שסוגיית העוני היא אחת הסוגיות החשובות ביותר שיש להעלות כיום על סדר היום הציבורי. ואולם בניגוד מוחלט לחומרת הנתונים המוצגים בדוח העוני השנתי, ותוארו לעיל על קצה המזלג, ממצאיו כמעט לא זכו לדיון ציבורי. אם בעבר כונה לעיתים "פסטיבל העוני", וביטא מציאות שבה התקשורת הישראלית – העיתונות, הטלוויזיה וזירות המדינה האחרות – "חוגגת" ורועשת סביב ממצאי דוח העוני בימים ובשבועות הסמוכים ליציאתו, הרי שהשנה לא הייתה אפילו מראית עין של פסטיבל. למעט כיסוי תקשורתי דל בעיתונות הכתובה, שלוה באי-נראות מוחלטת כמעט במהדורות החדשות הטלוויזיוניות, לא עורר פרסום הדוח כל שיח ציבורי.

זוהי מציאות עגומה, שלא לומר מעוותת, והיא קשה במיוחד על רקע הזמנים שאנו מצויים בהם: ימים של מערכת בחירות (שלישית במספר), שאמורה לעצב את עתיד המנהיגות

הפוליטית בישראל. מנהיגות נבחרת זו אמורה להכתיב את המדיניות החברתית בישראל ולבחור את דפוסי ההתמודדות עם ממצאי העוני. מתבקש היה אפוא שדוח העוני, כמו גם תפיסותיהן בנוגע לסוגיה זו של המפלגות המתמודדות על קולות הבוחרים והמענה שהן מתכוונות לתת לממצאים הקשים, יתפסו מקום מרכזי בתקשורת ובשיח הציבורי. היעדרו של שיח זה וההמעטה בחשיבות הדיון סביב חלופות המדיניות החברתית בכלל, ואופן ההתמודדות עם העוני בפרט, הם תעודת עניות לפוליטיקה ולתקשורת הישראלית. הדברים משקפים את רדידות השיח הפוליטי הנוכחי, את ההתמקדות בטפל ולא בעיקר ואת הרצון לטשטש את ההבדלים העמוקים השוררים בסוגיה זו בין המפלגות שונות.

אולי דווקא על רקע מציאות עגומה זו ניתן למצוא נחמה פורתא בגיליון הנוכחי של כתב העת **ביטחון סוציאלי**. כתב העת ממשיך לחשוף ולהציג באופן ענייני, מדעי ותכליתי נתונים אמפיריים עדכניים, להפריך ולאשש תיאוריות ולהציע אפשרויות התערבות של מדיניות חברתית במגוון רחב של נושאים.

בגיליון זה נחנכת גם פינה חדשה, שזה עתה הונהגה: מאמר דעה. אין מדובר במאמר אמפירי-מדעי, אין הוא נסמך על נתונים מקוריים, ומסקנותיו אינן תוצאה של הליך מתודולוגי סדור. לחלופין זהו מאמר המבטא עמדה מנומקת, המתמקדת בסוגיה ציבורית חשובה הנוגעת לביטחון סוציאלי. מאמר הדעה שחונך מדור זה, מאת פרופ' ליהוא זיסברג, עוסק בסוגיה מהותית ומרכזית: סוגיית הסדרי הפנסיה והפרישה החדשים בישראל. הזדקנות האוכלוסייה היא ללא ספק אתגר לכל מדינות הרווחה ברחבי העולם. המענה המסורתי של מדינת הרווחה, בין אם דרך קצבאות זקנה אוניברסליות ובין אם דרך פנסיות תעסוקתיות, עומד לפני אתגרים שלא נחזו בעבר: עלייה דרמטית בתוחלת החיים ונטל תקציבי חסר תקדים. בכל רחבי העולם נעשו (או לפחות ניסו לעשות) בשנים האחרונות רפורמות מרחיקות לכת בתחום.

אחת הדרכים להתמודד עם אתגרי הזקנה בהקשר הפנסיוני היא הליך של הפרטה והעברת האחריות לידיהן של קרנות פנסיה תעסוקתיות פרטיות, הפועלות למטרות רווח. קרנות אלה אינן מבטיחות זכויות פנסיוניות מראש, אלא מעגנות את זכותם של המבוטחים ליהנות מפנסיה שתהיה תלויה בסופו של יום בביצועי השוק של השקעותיהם. אף שדפוס פעולה שכזה מבטיח שלא ייווצר מצב של "גירעון אקטוארי", שמשמעותו שלא יהיה כסף לשלם למבוטחים, הוא מעורר חששות וקשיים לא מבוטלים. כפי שמוצג היטב במאמר דעה זה, גם תהליך מדיניות חברתית שמתחיל בכוונות טובות עלול להסתיים בלא כלום או, אף גרוע מזה, בהחמרת המצב שנועד לפתור מלכתחילה. או בהקשר הספציפי: המדינה מעבירה לרשות חברות פרטיות משאבי מדינה, ואלה מעבירות את מלוא העלות, שנחלקה קודם לכן בין העובד למדינה, לכתפי העובדים בעיקר. יתרה מזאת, המדינה מאפשרת תנאים שבהם לא מתנהלת בין ספקי השירות תחרות אמת, והממשלה אינה מגבילה את מה שמכונה לא פעם באמצעי התקשורת "קפיטליזם חזירי". כפי שזיסברג טוען, מכלול הדברים מוביל למציאות של כישלון כמעט-ידוע-מראש. חשיבותו של מאמר דעה זה – גם אם לא בהכרח

נסכים עם כל הנאמר בו – היא בהציפו סוגיה מרכזית ומהותית שיש להתמודד עימה כבר כיום, שאם לא כן, אלה שישלמו את המחיר יהיו הזקנים של מחר, במועד שבו יהיה מאוחר מכדי לתקן את המעוות.

אם מאמר הדעה מניח לפתחי הקוראות והקוראים חומר רב למחשבה, כשהמבט צופה פני עתיד, הרי שהמאמר המדעי הראשון הפותח את הגיליון הנוכחי, מאת מיכאלה אסולין, אופיר פינטו ושאל נמרודי, מחזיר אותנו לגרעין העיסוק של כתב עת זה: המוסד לביטוח לאומי ופעילותו. במפתיע לא רבים הם המחקרים המדעיים בישראל המתמקדים בסוגיית שביעות הרצון של מבוטחי הביטוח הלאומי. זה מפתיע, משום שמדובר בגוף החשוב והמרכזי המופקד על התוכנית הלאומית המרכזית להבטחת הביטחון הסוציאלי בישראל. שביעות רצון היא הרגשה סובייקטיבית הנובעת ממידת ההלימה בין חוויית הפרט (במקרה הזה חוויית המפגש שלו עם הביטוח הלאומי) לבין ציפיותיו. בהקשר זה יש לזכור שהביטוח הלאומי בוחן באופן שוטף את מידת שביעות הרצון של המבוטחים מהשירות שהם מקבלים בשלושה תחומים: (1) מרכזי שירות או דלפק קדמי בסניפים; (2) החלטות על זכאות לקצבאות; (3) הוועדות הרפואיות בסניפים. על רקע בחינה מתמשכת זו, המחקר המוצג בגיליון זה ביקש לבחון באופן מעמיק ומדעי יותר מה הם המשתנים המסבירים את מידת שביעות הרצון שחשים המבוטחים כלפי המוסד לביטוח לאומי. שאלה זו חיונית כדי לקבוע באילו תחומים כדאי להשקיע כדי לשפר אותה.

בחינת שביעות הרצון של מבוטחי הביטוח הלאומי מבטאת את ההכרה בחשיבות העיון והלמידה של נקודת המבט של מקבלי השירות. גם המאמר השני, שכתבה ד"ר אהובה אבן-זהר, מתמקד בנקודת המבט של מקבלי שירות, והפעם של מקבלי סיוע במצב של אי ביטחון תזונתי (food insecurity) – העדר האמצעים לרכוש די מזון מזין ומספק. תופעה זו הפכה בעיה חברתית בארצות מפותחות רבות, והיא שונה במהותה מתופעת המחסור במזון והתזונה הלא הולמת במדינות מתפתחות, שם מדובר בעיקר במחסור חריף במזון וברעב (starvation), הגורמים לתת תזונה ולעיתים למוות.

לאי-ביטחון תזונתי השפעות רבות על מצבו של האדם בתחומי חיים שונים, ובהם בעיות בריאות וניכור חברתי. במדינות רווחה שונות אוספים נתונים על מצב האי-ביטחון התזונתי של התושבים ומציעים תוכניות סיוע שונות. בישראל נערכו מספר סקרים בנדון, ואף הוקמה מועצה לביטחון תזונתי לבחינת דרכי ההתמודדות עם מצב זה. אחת מדרכי ההתמודדות של יחידים ומשפחות היא פנייה לעזרת עמותות מזון ובתי תמחוי. בהקשר זה חווייתם של מקבלי השירותים האלה חיונית כדי להעריך ולהבין את תרומתם ואת הצלחתם. המאמר של אבן-זהר מביא אפוא את קולותיהם של הנעזרים בהם, ומאפשר להעריך טוב יותר את חולשותיהם ועוצמותיהם.

למרבה הצער, לא פעם נקודת המבט של מקבלי שירות או זכאי גמלאות מקבלת תפנית או זווית שונה לחלוטין במקרים שבהם הם נתקלים בניצול, בפגיעה או בהתעמרות. המאמר של ד"ר מיכל סגל וד"ר שגית מור מתמקד בסוגיה חברתית שעד היום לא זכתה לתשומת

לב מדעית בזירת המחקר הישראלית: סוגיית הניצול הצרכני של אזרחים ותיקים. מזה יותר משני עשורים תופעת ההתעללות בזקנים והזנחתם זוכה לנראות ולדיון בשיח המדיניות החברתית בישראל. שורה ארוכה של תוכניות ואף תיקוני חקיקה אומצו על מנת להתמודד עם תופעה קשה זו. אולם במפתיע נפקדים כמעט לחלוטין מהתוכניות ומתיקוני החקיקה ההתעללות הכלכלית בזקנים ותופעת ניצולם הכלכלי. על רקע מציאות זו מחקרן של סגל ומור הוא למעשה המחקר הראשון בישראל החושף היבט מדעי של התופעה.

עניינית, מטרתו העיקרית של המאמר היא לתרום להרחבתו ולהעמקתו של הידע של גורמים מקצועיים העומדים בקשר עם צרכנים זקנים, כגון עובדים סוציאליים, מתנדבי **שירות ייעוץ לקשיש** ועובדי סיעוד שמגיעים לביקורי בית תקופתיים, אודות המאפיינים הייחודיים של ניצול צרכני של אנשים זקנים. לשם כך סוקר המאמר שלושה נושאים מרכזיים: (1) המאפיינים הבריאותיים והחברתיים הייחודיים של צרכנים זקנים שבגינם גדל הסיכוי שייפלו קורבן להונאה צרכנית יותר מאשר אנשים צעירים; (2) ההבניה החברתית השלילית של צרכנים זקנים, הנתפסים בעיני בעלי עסקים ונותני שירותים כקבוצת מטרה להונאות צרכניות וכלכליות, שיש להן דפוסי ניצול אופייניים; (3) אמצעי ההגנה העומדים לרשותם של צרכנים זקנים, ביניהם גופים צרכניים ורשויות אכיפה האמונים על הגנת זכויותיהם הצרכניות.

חותם את הגיליון הנוכחי מאמר שעוסק אף הוא באזרחים ותיקים ובזקנה, אך הפעם מנקודת מבט שונה לחלוטין: נקודת המבט של מקום עבודה ידידותי לגיל. המאמר, שכתבו מר רפאל אפל-חטאב, פרופ' אילן משולם ופרופ' ישראל (איסי) דורון – גרסה מתורגמת של מאמר שפורסם בזירה מדעית מכובדת (כתב העת *The Gerontologist*) – איננו מחקר אמפירי, אלא דווקא מחקר קונספטואלי. הוא נוגע למדיניות חברתית מרכזית בעידן של הזדקנות החברה האנושית ובצורך להתמודד עם שיעורי עוני גדלים והולכים בקרב אזרחים ותיקים.

כידוע, אחת הדרכים המרכזיות לצמצום עוני בכלל, ובזקנה בפרט, היא תעסוקה. אולם במציאות של חובת פרישה על רקע גיל או בסביבה גילנית, הדוחפת עובדים מבוגרים אל מחוץ לשוק העבודה, נשאלת השאלה כיצד ניתן לשנות זאת. אם כן, מאמר זה עוסק באחת מדרכי המענה לסוגיות אלה, באמצעות המושג "סביבת עבודה ידידותית לגיל". יצירת סביבות עבודה ידידותיות לגיל המבוגר היא גישה ארגונית מרכזית להתמודדות עם האתגרים של תמיכה בכוח עבודה מזדקן ומבוגר. עם זאת, כפי שמתואר במאמר, אין עדיין הגדרות קונקרטיות או מסגרות תיאורטיות המסבירות את מלוא המשמעות, ההנחות והתהליכים הבסיסיים של מושג זה. המאמר סוקר באופן ביקורתי את ההמשגות של מקום העבודה הידידותי לגיל המבוגר בתחומי הפסיכולוגיה הארגונית והגרונטולוגיה, ומציע הגדרת עבודה חדשה של המושג ומודל רב-ממדי המורכב מטיפולוגיה של ממדי ידידותיות לגיל המבוגר, המייצגים את ההשלכות של מדיניות ופרקטיקות משאבי אנוש, המדגימות את הדרכים שבהן התרבות והאקלים הארגוניים תומכים בעובדים מזדקנים. מסגרת זו

מאפשרת הבנה טובה יותר של המציאות הארגונית-התעסוקתית בשוק עבודה מזדקן ומבוגר, ובכך משמשת בסיס יעיל שעליו ניתן לבנות מדידות ארגוניות שימשו בעתיד.

כפי שניתן לראות מהמתואר לעיל, גיליון זה עשיר בנקודות מבט מדעיות, עוסק במגוון אוכלוסיות והקשרים ומציף סוגיות מדיניות שונות. המכנה המשותף של כולם חוזר לנקודת ההתחלה של סקירת הגיליון: העיסוק בסוגיות הנוגעות כולן לדוח העוני. פנסייה, ביטחון תזונתי, זכויות צרכניות, הזדמנויות בשוק העבודה או שביעות רצון מהמוסד לביטוח לאומי, כל אלה משפיעים בסופו של יום על היקף העוני או על ההצלחה בצמצומו ובמניעתו. היכולת להבין את המודלים המסבירים אותם, להכיר את הנתונים האמפיריים המאפיינים אותם ולהציג חלופות מדיניות בתחום חיונית לקידום המדיניות החברתית בתחום, ובסופו של יום גם לצמצום העוני. על כן החוקרים והמחקרים בגיליון זה מרימים תרומה חשובה – אם כי צנועה – להתמודדות עם האתגרים כבדי המשקל הנחשפים מדי שנה בדוח העוני.

לפני סיום דברים אלה ברצוני לחזור ולהודות לכל העושים במלאכה: לרכזת המערכת, גבי מיה עורב-הטל, לעורכת הלשון, גבי חוה רימון, למחברים ולחוקרים שתרמו מעבודתם לגיליון זה, לשופטות ולשופטים שקראו והעירו הערותיהם למאמרים ולחברי מערכת כתב העת על תרומתם הקפדנית להצלחת הפעילות המדעית של כתב העת. הואיל ודברים אלה נכתבים בסמיכות לתחילת דרכה של השנה האזרחית החדשה 2020, זו גם הזדמנות טובה לאחל לקוראים ולכולנו, שנה מוצלחת, שתביא לקידום מדיניות חברתית לצמצום העוני וההדרה החברתית.

פרופי ישראל (איסי) דורון

עורך ראשי

חורף תש"ף